

СВОБОДА СОВІСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ПАНДЕМІЄЮ COVID-19: ПОЛІТОЛОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

Добродум О. В.,

*доктор філософських наук,
професор кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування України
ORCID ID: 0000-0001-7651-4946
dobrodum.olga@gmail.com*

Мартинюк Е. І.,

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури
гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-5904-2721
eduardmartinuk@ukr.net*

Никитченко О. Е.,

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури
гуманітарного факультету
Національного університету «Одеська політехніка»
ORCID ID: 0000-0002-9403-9795
olena.ed.nykytchenko@gmail.com*

У статті представлено розгляд сучасного стану взаємин між державою та релігійними організаціями під час пандемії COVID-19. Мета статті – дослідити політологічний аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період головним чином у демократичних країнах. Зазначається, що у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їхніх країнах. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилила, це стосується і вакцинації, що стає ще одним із засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. У сучасній ситуації навіть в авторитарних держав є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є досить суперечливим. В одних публікаціях ідеться про загальне зменшення кількості віруючих, в інших – про її зростання, принаймні кількість звернень в Інтернеті до релігійних питань та молитов стала набагато більшою. Значно зменшилось друкування Біблії та іншої релігійної літератури, проте зростає кількість звернень до Бога біля Стіни Плачу та в інших святих місцях для різних релігій. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій у подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посиленіх пандемією, особливо пов'язаних із сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

Ключові слова: свобода совісті, пандемія COVID-19, політологічні рефлексії, державно-конфесійні відносини, ставлення релігій до вакцинації.

Вступ. Розглядаючи сучасний стан взаємин між державою та релігійними організаціями, треба зазначити, що під час пандемії COVID-19 у демократичних країнах свобода совісті відтворювалась не без проблем, а недемократичні держави переслідували віруючих, наголошуючи частіше за все на

тому, що це не перешкоджає свободі релігії в їхніх країнах. У країнах, де віруючих переслідували до ковіду, ця хвороба стала лише складовою частиною репресій та їх посилила, це стосується і вакцинації, що стає ще одним із засобів дискримінації членів релігійних організацій, які зазнають переслідувань. У сучасній ситуації навіть в авторитарних державах є розуміння значущості колективного імунітету, і хоча тоталітарні чи авторитарні режими сприяють поширенню щеплення, але це ніяк не сприяє там свободі совісті як такої. Отже, нас з наукової точки зору цікавлять насамперед усі процеси, що відбуватимуться у зв'язку з вакцинацією в демократичних країнах. Різноманітні аспекти такої проблематики розглядали у своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М. Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Мілан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін.

Мета статті – дослідити політологічний аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період головним чином у демократичних країнах.

Основний текст. Доповідь Д. Грабенштейна у квітні 2013 року «Чого вчать світові релігії стосовно вакцин та імуноглобулінів» (Grabenstein, 2013) містить розгляд біблійних та подібних канонічних текстів, їх тлумачення на користь чи супротив вакцинації. У секуляризованому суспільстві, де всі громадяни рівні перед законом незалежно від ставлення до релігії, а релігійні організації не відрізняються за своїми правами, десакралізуються не лише релігія, а й держава. Ставлення до неї не як до сакрального явища, а як до організації за «суспільним договором» потребує принаймні рівності всіх учасників договору у ситуаціях, що мають суспільне чи то будь-яке юридичне значення. Зрозуміло, що десакралізація держави також впливає на ставлення віруючих до її вимог щодо вакцинації. Згадаємо, що навіть не в такі далекі від нас часи багато людей вірили в те, що дотик до правлячої особи зціляє від будь-якої хвороби.

У вищезгаданій доповіді зазначалося, що більшість сучасних релігій не забороняють вакцинацію. Те, що буддистські монахи здійснювали вакцинацію проти віспи більше ніж 1000 років тому, чи те, що християнські правителі запроваджували щеплення від віспи з часів її виникнення, дозволяє зробити висновок, що нині в релігійних практиках та в державних органах не має самої по собі перешкоди проти вакцинації. Все залежить лише від тлумачення тих чи інших приписів. У буддизмі, де немає центральної влади, вакцинація широко приймається в переважно буддійських країнах. В індизмі немає заборони на вакцини, хоча індуси шанують корів, сліди бичачих компонентів в ній не визнаються як теологічна проблема.

Немає заборони на вакцинацію і в ісламі. На 15-річній конференції Міжнародної ради фікху дійшли висновку її прийнятності. Ісламська організація медичних наук підтвердила, що свинячий желатин, який використовується у вакцинах, є прийнятним. Деякі муфтії вважають, що імунізація є обов'язковою (ваджиб), коли ризик захворювання високий, а переваги вакцин значно перевищують ризики (Grabenstein, 2013). У доповіді говориться про джайнізм, представники якого йдуть шляхом ненасильства до будь-яких живих істот, навіть мікрокосмічних, але дозволяють готувати, використовувати мило та антибіотики, робити щеплення, тому що хоч при цьому й відбувається зменшення мікроорганізмів, і це є шкода, але необхідна для захисту інших життів. Так, в іудаїзмі першочерговою цінністю є концепція Пікуах Нефеш, яка діє для порятунку свого чи чужого життя; навіть свинячий желатин у формі для ін'єкцій є прийнятним. Саєнтологи також заявляли, що в них немає обмежень щодо вакцинації (Grabenstein, 2013). У християнській релігії конфесії можуть відрізнитися за своїми міркуваннями, занепокоєннями або навіть обмеженнями з приводу щеплень.

У доповіді є перелік конфесій, які не мають богословських заперечень проти вакцинації: римо-католицька церква, православні церкви, баптисти, Свідки Єгови, лютерани, меноніти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня. Конфесії, що мають релігійно вмотивовані заперечення щодо щеплення, наприклад Скинія Віри чи Християнська наука, та інші, які вважають, що вилікуватися можна лише вірою, в Україні не поширені. До того ж у демократичних країнах вони не в змозі заважати вірним зробити щеплення за особистим бажанням (Grabenstein, 2013).

Відповідні дослідження фіксували, що здебільшого релігійні причини відмови від імунізації насправді відображали страхи з приводу безпеки вакцини чи особисті впевнення, а не теологічний спротив. Доповідь також містить рекомендації лікарям, як порозумітися з пацієнтами, що нерішучі в своїх намірах щодо вакцинації, та за необхідності налаштування їх діалогу з релігійними лідерами (Grabenstein, 2013).

Можна сказати, що опозиція вакцинації з релігійною мотивацією надходить не від релігії взагалі чи від абсолютної більшості поширених релігійних організацій та їх ієрархів, а від відносно невеликих релігійних угруповань, незначної частини прихильників будь-якої релігії з різних, у тому числі і не теологічних причин. У дослідженнях ставлення релігійних організацій до вакцинації, що відбулися до поширення COVID-19, безумовно виникало питання щодо звільнення людей від цієї вимоги. Так, наприклад, у США, незважаючи на те, що вакцини необхідні для відвідування більшості шкіл, багато дітей відвідували їх без щеплення.

Більшість дослідників вважали, що звільнення від щеплення надається винятково трьом основним категоріям людей, це: медичні винятки – включають сильну алергію на вакцину або на її компоненти, порушення імунної системи; філософські звільнення – це також має назву «звільнення з особистісних переконань»; релігійні винятки, засновані на принципах організованої релігії, яка забороняє вакцинувати своїх членів (Релігійні звільнення, 2021). 19 березня 2021 року у Женеві відбувся діалог між вищими релігійними лідерами організації «Релігії заради миру», в якій представлені майже всі конфесії та релігійні установи з усього світу з Генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я Б. Тедросом. У процесі цього діалогу глобальні релігійні лідери підкреслили, що пандемія висвітлила взаємопов'язаність і взаємозалежність здоров'я планети та навколишнього середовища з цінностями, що рухають установами та окремими людьми, у тому числі із множинними несправедливостями; відзначали значущість багаторічної та багатосторонньої співпраці в умовах пандемії як ключових моментів успіху зусиль щодо масової вакцинації, необхідних для безпеки вся і всіх; висвітлили їхні зусилля щодо подолання розривів між наукою та вірою та служіння багатьом громадам, особливо найбільш визнаним; засудили недоброзичливців щодо вакцинації в межах релігійної спільноти тощо (Global Religious Leaders, 2021).

У 2019 році, саме напередодні поширення сучасної пандемії, була надрукована стаття «Релігія і відмова вакцини пов'язані одне з одним і про це треба говорити» (Belluz, 2019). Вона починалася з твердження, що лише три країни (Пакистан, Афганістан та Нігерія) не подолали вірус поліомієліту, який завдяки вакцинації був на межі знешкодження, бо там лідери ісламських фундаменталістів іноді переконують людей у тому, що щеплення – це «хитрий американський план зі стерилізації мусульманського населення (Belluz, 2019). Однак, ідеться далі, у США та Європі кількість випадків захворювання різко зростала, причому частіше за все у соціальних мережах обговорювалася недовіра до офіційної медицини, популістська політика, яка породжувала сумніви щодо вакцинації, дезінформації на цю тему.

Посилаючись на глобальне дослідження некомерційної організації "Wellcome Trust", що займається медичними дослідженнями, ще за рік до появи першого офіційно хворого на COVID-19 у Китаї можна було стверджувати, що: серед країн, де найменше вірять у безпеку вакцин, перебувають саме ті, де високий рівень доходів. Це країни Північної Америки та Європи; найвищий рівень довіри до вакцин – у Бангладеш, Руанді та інших країнах, у них ще досі не подолали значну кількість хвороб, які можна попередити вакцинацією.

Отже, саме в країнах, де ці хвороби непоширені саме завдяки щепленню, вони не діють на людей з тим жахом, на який вони здатні, підкреслює Сет Берклі, генеральний директор Глобального альянсу вакцинації та імунізації (Belluz, 2019). Саме це дослідження дозволило висвітлити, що є загальним для деяких суспільств, де тоді відбувалися сполохи захворювань, це була релігійна віра (Belluz, 2019).

Цим звітом "Wellcome Trust" встановлено, які конфлікти можуть виникати між наукою та релігійними переконаннями: «55 % віруючих заявили, що у разі виникнення протиріч між наукою та їхнім релігійним вченням вони приймуть бік релігії; ця частка ще вище – 64 % – якщо віруючий вважає релігію важливим компонентом свого повсякденного життя; найбільший відсоток людей, які стверджують, що наука не у ладу з їхнім релігійним вченням, живуть у США та Південній Європі (59 %); у США віруючих на боці релігії порівняно з наукою майже удвічі більше, ніж в інших регіонах (60 проти 32 %), і вже тоді стали обговорюватися спроби деяких країн до примусового щеплення противників вакцинації (Belluz, 2019). Тож зрозуміло, що головним висновком з цих міркувань стала необхідність діалогу медичних установ з віруючими, особливо враховуючи ті обставини, що їхні страхи щодо вакцинації мали не лише релігійне підґрунтя.

Досліджуючи питання ставлення різних держав до вакцинації, варто зауважити, що свій другий з «10 уроків для світу після пандемії» Ф. Закарія розпочинає, мабуть, з найвагомшого фейку сучасності щодо щеплення, сформованого у жовтні 2019 року, коли університет Джона Гопкінса опублікував перший глобальний індекс санітарно-епідеміологічної безпеки – комплексний аналіз країн, найкраще підготовлених до боротьби з епідемією чи пандемією: «Сполучені Штати посіли в ньому перше місце загалом, а також за чотирма з шести категорій: профілактика, швидке виявлення і звітування, якісна і міцна система охорони здоров'я, відповідність міжнародним нормам. Здавалося, що все це насправді так... Однак у березні 2020 року це вже здавалося жорстоким жартом» (Закарія, 2021, с. 32).

Зараз твердження про те, що жодна держава не була здатною протистояти хвилі пандемії, стало загальним місцем у багатьох дослідженнях цієї проблеми. Дискусії тривають навколо питання щодо більшої здатності демократичного чи авторитарного підходу до вживання карантинних приписів, впливати на перебіг цієї хвороби у відповідних країнах та регіонах. Така ситуація впливала на сприйняття державних та міжнародних організацій громадянами навіть у найбільш демократичному

регіоні світу. Опитування в березні 2020 року показало: «що 72 % респондентів вважали, що ЄС нічим не «сприяв» вирішенню проблеми пандемії, а довіра до ЄС впала до 25 % з 34 % на початку пандемії» (Закарія, 2021, 232).

Досліджуючи реакцію судових органів на законодавчі обмеження на відправлення релігійних обрядів часів пандемії COVID-19, Марк Мовсесян виводить два уроки: «Один для порівняння, а інший – для законодавства США» (Movsesian, 2021). Перший – такий, що повсюди у світі ставляться до цієї проблеми практично однаково, використовуючи інтуїцію та баланс. Другий – у США виявив глибинні розходження стосовно релігії і релігійної свободи, серед них і такі, що безумовно впливали на ставлення судів до обмеження богослужінь. Та взагалі «криза COVID-19» висвітлила культурний та політичний розкол, який створює вирішення конфліктів у зв'язку зі свободою віросповідання проблематичним і, мабуть, неможливим навіть у часи пандемії лише раз у житті (Movsesian, 2021).

Зараз журнал "Church and State" (Oxford Academic) проводить конкурс праць за загальною проблематикою «Правові реагування урядів та судові реакції під час глобальної пандемії: позов про релігійну свободу під час COVID-19». Редактор цього випуску часопису А. Мадера конкретизує загальну проблематику конкурсних публікацій, говорячи, проте, що з 2020 року уряди стикнулися з безпрецедентною кризою у сфері охорони здоров'я у зв'язку з пандемією: «Обмежувальні заходи, до яких вони спричинилися заради зменшення поширювання вірусу, різко вплинули на повсякденну поведінку, пов'язану зі способом життя, та породили нові конституційні проблеми (Call for Papers, 2021).

За результатами конкурсу у спеціальному випуску журналу має бути проаналізована ключова роль судів за часів пандемії, які брали активну участь у забезпеченні захисту від непропорційно обмежувальних заходів. Однак, як підкреслює А. Мадера, у багатьох юридичних контекстах на початку сучасної пандемії суди покладалися на рішення виконавчої влади, іноді незважаючи, як це могло вплинути на релігійний культ. Очікується, що у статтях будуть використовуватися документи, які характеризують обмежувальні заходи урядів, міжнародне та національне прецедентне право, а також церковні документи в підтримку аргументів щодо того: 1) чи дотримувалися суди міжнародних та конституційних стандартів та якою мірою; 2) чи гарантує судова влада пристосування до релігійних потреб, чи надає їм таке звертання як до світської діяльності; 3) чи надали вони релігійній діяльності відповідний захист від обмежувальних заходів; 4) чи встановлювали вони вимоги мейнстріму та меншостей у рівні умови, чи підтримують мажоритарні очікування; 5) чи ризикують суди втручатися в церковні справи та якою мірою (Call for Papers, 2021).

Ймовірно, найбільш несподіваним явищем для урядів у сучасному демократичному суспільстві став неприязний факт масового супротиву вакцинації. А оскільки права віруючих досі мають ексклюзивний захист саме як вираз свободи релігії, перед юридичною наукою та практикою постає неабияке питання виокремлення суто релігійних винятків із зобов'язання вакцинуватись, яка є вимогою практично всіх урядів. Так, наприклад, 5 листопада 2021 року Управління безпеки та гігієни праці США випустило надзвичайний тимчасовий стандарт, згідно з яким усі працедавці зі 100 та більше співробітників мусили повністю їх вакцинувати проти COVID-19, або вимагати щотижневого тестування своїх співробітників. Того ж дня центри "Medicare and Medical Service" також запровадили вимоги до персоналу щодо обов'язкового щеплення від COVID; та взагалі багато інших працедавців вимагають від своїх співробітників обов'язкової вакцинації окремо від тих державних організацій, що наведені вище.

Однак у США кожен працедавець повинен знати, що розділ VII Закону про громадянські права 1964 року (Титул VII), який захищає працівників на основі їхньої раси, кольору шкіри, релігії, статі та національного походження, вимагає від працедавців створювати відповідні розумні пристосування до щирих релігійних переконань працівників та може навіть вимагати релігійних винятків з обов'язків до щеплення за їхню щирю релігійність. Керівництво комісії дає можливість розуміти цю щирю релігійну віру як таку, що посідає місце в житті свого власника на кшталт того, яке займає Бог. Та вона може включати і «нетейстичні моральні чи етичні переконання щодо того, що є правильним, а що неправильним, яких щиро дотримуються на основі традиційних релігійних поглядів» (Religious Exemptions, 2021). Релігійні вірування зазвичай стосуються кінцевих уявлень (екзистенційних) про «життя, мету, смерть». Чи є віра релігійною, визначається в кожному конкретному випадку. Однак вищезазначена комісія вважає за зрозуміле, що переконання, які лише є політичними, соціальними, економічними чи особистими, не підлягають такому захисту, як релігійні, то й працівник, що ними керується у відмові від вакцинації, не має права на релігійне звільнення від цього обов'язку, як це дозволено у випадку із щиро віруючою людиною відповідно до розділу VII Закону про громадянські права.

Але саме ексклюзивність релігійних виключень з обов'язкової вакцинації громадян вступає в жорстке протиріччя зі свободою совісті, адже відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1969 року (що набув чинності в Україні в 1976 році) йдеться про те, що: 1) кожна людина

має право на свободу думки, совісті та релігії – це право включає свободу мати чи не приймати релігію, або переконання зі своїм вибором і свободу сповідувати свою релігію і переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватним чином у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів і вчень; 2) ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання зі своїм вибором (ч. II, ст. 18) (Свобода совісті, 2006).

У загальному коментарі комітету ООН із прав людини до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права підкреслюється, що «стаття 18 бере під свій захист теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні переконання, так само як і право не дотримуватися жодної релігії чи переконання. Терміни «переконання» і «релігія» мають вживатися у широкому значенні. У своєму застосуванні стаття 18 не обмежується тільки традиційними релігіями і переконаннями, які мають інституційні ознаки і практики, аналогічні традиційним релігіям» (Свобода совісті, 2006, 16).

Далі у згаданому коментарі йдеться, що ст. 18(3) передбачає обмеження свободи сповідувати релігію чи переконання тільки тоді, коли таке обмеження передбачене законом і необхідне для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб». Водночас комітет зазначає, що поняття моралі виводиться з багатьох соціальних, філософських і релігійних традицій, а тому в основі обмежень, які накладаються на свободу сповідувати якусь релігію чи переконання, повинні лежати принципи, які не виводяться виключно з якоїсь одної релігії» (Свобода совісті, 2006).

У зв'язку з тим, що пандемія COVID-19 не вщухає, ще рано робити висновки, що узагальнюють фактори формування антивакційних переконань, але є вже деякі переконливі аргументи щодо впливу деяких з них, на уряди та населення країн. У статті «Чому східноєвропейці не вакцинуються?» наводяться слова й українського лікаря: «Вельми широко поширюються фейкові новини, які змушують людей вірити в мікрочипи та генетичні мутації. Деякі православні священники закликають народ не вакцинуватися, а соцмережі наповнені самими абсурдними чутками» (Ghodsee, 2021). Але подібна ситуація складається і в інших східноєвропейських країнах, де також поширюється практика підробки сертифікатів про вакцинацію та результатів ПЦР-тестів: «Навіть ті люди, у яких померли друзі та близькі, продовжують стверджувати, що вакцини загрозливі, тому що містять нанороботів, чи тому, що вони перепишуть вашу ДНК, чи тому, що глобальним фармацевтичним корпораціям, що створюють вакцини, не можна довіряти охорону здоров'я суспільства» (Ghodsee, 2021).

Щодо подібності з релігійними переконаннями противників щеплення, то йдеться не тільки про аналогії. Вже здавна відомі деякі угруповання, що взагалі відштовхували деякі державні вимоги (паспортизацію, штрих-коди, ідентифікаційні коди, номери тощо) саме з релігійних міркувань – кінця Всесвіту, Апокаліпсису тощо. Але, безумовно, що значна частка аргументації антивакцинаторів зовсім не пов'язана з діючими релігійними традиціями.

Однак саме цей протестний рух деяким дослідникам вже нагадує процес становлення нової релігійної течії. Такі дослідники, як Р. Берджесс та його колеги, по-перше, описують активну участь суспільства як найважливішу умову успішної вакцинації, яка має визнати неоднорідність суспільства та необхідність роботи із різноманітністю його населення. На їхню думку, саме COVID-19 звернув увагу на структурне насильство, що вкорінене у суспільстві, а пандемія сприяла маргіналізації історично пригноблених та груп, що виключені (Mylan, 2021). Людей, що вже постраждали від непропорційних економічних наслідків та наслідків для здоров'я від ковіду, зараз просять «довіряти тим самим структурам, що не змогли забезпечити адекватні ресурси та соціальний захист за часів пандемії» (Mylan, 2021).

Висновки. Висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії у світі є досить суперечливим. В одних публікаціях ідеться про загальне зменшення кількості віруючих, в інших – про її зростання, принаймні кількість звернень в Інтернеті до релігійних питань та молитов стала набагато більшою. Значно зменшилось друкування Біблії та іншої релігійної літератури, проте зростає кількість звернень до Бога біля Стіни Плачу та в інших святих місцях для різних релігій. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій у подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посиленіх пандемією, особливо пов'язаних із сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

Dobrodum O., Martinuk E., Nykytchenko O. Freedom of conscience in connection with the COVID-19 pandemic: political scientific reflections

The article presents a review of the current state of relations between the state and religious organizations during the COVID-19 pandemic. The purpose of the article is to investigate the political science aspect of the manifestation of freedom of conscience in the pandemic period, mainly in democratic

countries. It is noted that in democracies, freedom of conscience has not been reproduced without problems, and non-democracies have persecuted believers, often emphasizing that this does not impede religious freedom in their countries. In countries where believers have been persecuted, this disease has only become part of the repression and has intensified it, including vaccination, which is another means of discriminating against members of religious organizations who are persecuted. In the current situation, even authoritarian states have an understanding of the importance of collective immunity, and although totalitarian or authoritarian regimes promote vaccination, it does not promote freedom of conscience as such. The direction of our study limits the coverage of the general impact of the pandemic on the state of religion in the world – so far these processes are quite controversial. Some publications talk about a general decrease in the number of believers, others about its growth, at least the number of online appeals to religious issues and prayers has increased much more. The printing of the Bible and other religious literature has decreased significantly, but the number of appeals to God at the Wailing Wall and other holy places for various religions has increased. Further research into the virtualization of religious life and the role of religious organizations in general in overcoming political, economic, psychological, etc. problems, greatly exacerbated by the pandemic – especially related to the meaning of society in terms of fake and post-truth.

Key words: freedom of conscience, COVID-19 pandemic, political science reflections, state-confessional relations, attitude of religions to vaccination.

Література:

1. Grabenstein John D. What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins / *Vaccine*. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013, Pages 2011–2023. URL: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026>
2. Релігійні звільнення від вакцин та спалахи у громадах. *Healths*. 12.10.2021. URL: <https://uk.jyoyaku.net/religious-exemptions-to-vaccines-264b4b8d02-46c48>
3. Global Religious Leaders and Director General of WHO Stress Urgency of Vaccine Equity/Religions for Peace. 19 March 2021. URL: <https://www.rfp.org/global-religious-leaders-and-director-general-of-who-stress-urgency-of-vaccine-equity-in-high-level-dialogue/>
4. Belluz J. Religion and vaccine refusal are linked. We have to talk about it. A major global survey helps explain the problem of vaccine mistrust. URL: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal>
5. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. Анна Марховська та Орина Ємельянова. Київ : Наш Формат, 2021. 264 с.
6. Movsesian M. Law, Religion, and the COVID Crisis (September 28, 2021). *Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper*. No. 21-0021. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3936855> або <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855>
7. Call for Papers. Governments' Legal Responses and Judicial Reactions during a Global Pandemic: Litigating Religious Freedom in the Time of COVID-19 / Guest Editor: Prof. Adelaide Madera (Department of Law, University of Messina, Italy). URL: <https://academic.oup.com/jcs/pages/call-for-papers>
8. Religious Exemptions to COVID-19 Vaccine Mandates Do Not Include Political, Social, Economic Beliefs, According to EEOC. URL: <https://www.jdsupra.com/legalnews/religious-exemptions-to-covid-19-2415220/>
9. Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги) / упор. Ю. Бабій. Київ, 2006. 164 с. С. 15.
10. Ghodsee K., Orenstein Mitchell A. Why won't eastern europeans get vaccinated? Nov 8, 2021. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-low-vaccination-rates-in-eastern-europe-by-kristen-ghodsee-and-mitchell-a-orenstein-2021-11>
11. Mylan S., Hardman C. COVID-19, cults, and the anti-vax movement. *Lancet*. 2021 27 March – 2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. DOI: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8

References:

1. Grabenstein, John D. (2013). What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins / *Vaccine*. Volume 31, Issue 16, 12 April 2013. P. 2011–2023. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026> [in English]
2. Relihiini zvilnennia vid vaksyn ta spalakhiv u hromadakh [Religious exemptions from vaccines and outbreaks in communities] (2021). *Healths*. 12.10.2021. Retrieved from: <https://uk.jyoyaku.net/religious-exemptions-to-vaccines-264b4b8d02-46c48> [in Ukrainian]

3. Global Religious Leaders and Director General of WHO Stress Urgency of Vaccine Equity/Religions for Peace (2021). Retrieved from: <https://www.rfp.org/global-religious-leaders-and-director-general-of-who-stress-urgency-of-vaccine-equity-in-high-level-dialogue/> [in English]
4. Belluz, J. (2019). Religion and vaccine refusal are linked. We have to talk about it. A major global survey helps explain the problem of vaccine mistrust. Retrieved from: <https://www.vox.com/2019/6/19/18681930/religion-vaccine-refusal> [in English]
5. Zakariia, F. (2021). 10 urokiv dlia svitu pislia pandemii [10 lessons for the world after the pandemic] / per. z anhl. Anna Markhovska ta Oryna Yemelianova. Kyiv : Nash Format. 264 s. [in Ukrainian]
6. Movsesian, M. (2021). Law, Religion, and the COVID Crisis. Journal of Law and Religion, Forthcoming, St. John's Legal Studies Research Paper No. 21-0021, Retrieved from: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3936855> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3936855> [in English]
7. Call for Papers. Governments' Legal Responses and Judicial Reactions during a Global Pandemic: Litigating Religious Freedom in the Time of COVID-19 (2021). Guest Editor: Prof. Adelaide Madera (Department of Law, University of Messina, Italy). Retrieved from: <https://academic.oup.com/jcs/pages/call-for-papers> [in English]
8. Religious Exemptions to COVID-19 Vaccine Mandates Do Not Include Political, Social, Economic Beliefs, According to EEOC (2021). Retrieved from: <https://www.jdsupra.com/legalnews/religious-exemptions-to-covid-19-2415220> [in English]
9. Svoboda sovisti ta virospovidannia u konteksti mizhnarodnykh y ukrainskykh pravovykh aktiv ta relihiinykh dokumentiv (vytiahy) / upor. Yu. Babii (2006) [Freedom of conscience and religion in the context of international and Ukrainian legal acts and religious documents (excerpts)]. Kyiv, 164 s. S. 15. [in Ukrainian]
10. Ghodsee, K., Orenstein, M. (2021). Why won't eastern europeans get vaccinated? Retrieved from: <https://www.project-syndicate.org/commentary/explaining-low-vaccination-rates-in-eastern-europe-by-kristen-ghodsee-and-mitchell-a-orenstein-2021-11> [in English]
11. Mylan, S., Hardman, C. (2021). COVID-19, cults, and the anti-vax movement. Lancet. 27 March – 2 April; 397(10280): 1181. Published online 2021 Mar 25. DOI: 10.1016/S0140-6736(21)00443-8 [in English]

Стаття надійшла до редакції 04.02.2022

Стаття рекомендована до друку 22.02.2022